

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ ЧИ СЛОВА-МОРФЕМИ? (ПОНЯТТЄВО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

Ірина Ярошевич

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
(Київ, Україна)

Анотація. У статті простежено погляди вчених на поділ слів за частинами мови від найдавнішого періоду до сучасного етапу розвитку граматичної думки в Україні. Зосереджено увагу на різних підходах учених до визначення статусу службових слів у системі частин мови та їх термінологічного вираження.

Ключові слова: термін, частини мови, службові частини мови, службові слова, слова-морфеми, слова-речення.

Abstract. The article introduces the views of scientists on the division of words into parts of speech from the oldest period to the modern stage of development of the grammatical idea in Ukraine. The attention is drawn to different scientific approaches to determination of status of the minor parts of speech and their terminological expression in the language system.

Keywords: term, part of speech, minor parts of speech, preposition, conjunction, particle.

Проблеми, пов'язані з творенням, унормуванням і закріпленням у науковій мові понять і відповідних термінів для їх позначення, є органічним продовженням загальних проблем розвитку і функціонування української літературної мови в цілому [15, с. 3].

Ідея неперервності її розвитку, усталення в ній результатів наукових пошуків учених-мовознавців тісно пов'язана з різноаспектним вивченням окремих мовних рівнів, з-поміж яких найвагомішим справедливо вважають граматичний, зокрема морфологічний, у центрі якого перебуває вчення про частини мови як основні його одиниці. Аналіз поглядів учених на поділ слів за частинами мови від найдавнішого періоду до сучасного етапу розвитку граматичної думки в Україні і є метою нашої розвідки.

Учення про частини мови сягає найдавнішого періоду в розвитку вітчизняної мовознавчої науки, воно формувалося під впливом надбань старогрецьких і греко-візантійських граматистів, у працях яких закладено теоретичні основи граматики, визначено сутність основних її понять та створено відповідну термінологію. Поширенню цього вчення в українських землях давнього періоду сприяв рукописний трактат із красномовною назвою «О осмихъ частехъ слова» (тобто «Про вісім частин мови»). Як зауважував відомий історіограф українського мовознавства В. Німчук, цей трактат був «першою спробою пристосувати граматичне вчення греків і візантійців до слов'янського мовного матеріалу, осмислити особливості морфологічної системи, виробити слов'янську мовознавчу термінологію» [9, с. 30].

Від періоду створення перших слов'янських граматик, авторами яких були відомі українські мовознавці XVI-XVII ст. Л. Зизаній, М. Смотрицький, І. Ужевич та ін., іде поділ частин мови на *відмінювані* (*скланяємыє*) і *невідмінювані* (*несклоняємыє*). У складі невідмінюваних частин мови, дотримуючись класичної традиції, учені розглядали прийменники (*предлогъ*) і сполучники (*союзъ*), що їх разом із частками в сучасному традиційному мовознавстві кваліфікують як службові частини мови, або службові слова [16, с. 627; 13, с. 26; 14, с. 284; 4, с. 21 та ін.]. Виділення часток в окрему незмінну частину мови – явище порівняно пізнє, оскільки над граматистами минулого тяжіла класична теорія восьми частин мови, у якій не було місця часткам – їх розглядали переважно у складі різних розрядів прислівників або у складі сполучників [12, с. 71–74]. При цьому важливо зауважити, що М. Смотрицький у своїй граматиці 1619 р. уперше вжив термін *частка* (*частица*) саме

стосовно сучасного розуміння цього поняття: «о глаголахъ отрицания частицу неприемлющихъ» [підкреслення наше. – І. Я.]. Пізніше в цьому значенні термін ужив І. Ужевич в «Слов'янській граматиці» 1643 р.: «*нехай* – particular imperativa» (спонукальна частка). В окрему службову частину мови частки виділено в «Українському правописі» 1926 р., разом із прийменниками і сполучниками [там само].

У сучасній граматичній теорії при розмаїтті різних підходів до визначення кількості частин мови та їх частиномовної чи нечастиномовної кваліфікації, як зауважує А. Загнітко, «зримо постають проблеми, які можна кваліфікувати як питання традиційного / нетрадиційного характеру» [6, с. 3]. Зокрема, обсяг поняття *частини мови*, або *морфологічні слова* – [3, с. 12], у різних сучасних наукових концепціях учені трактують неоднозначно. Традиційно цим терміном позначають лексико-граматичні класи слів, які виділяють на основі спільності семантичних, морфологічних і синтаксичних ознак, причому провідною вважають морфологічну ознаку, оскільки кожна частина мови характеризується передусім системою граматичних (морфологічних) категорій і форм, які охоплюють усі слова певної частини мови або ядро цих слів [16, с. 788; 4, с. 21]. Однак, на думку І. Кучеренка, у традиційному мовознавстві виділення частин мови фактично відбувається не за сукупністю семантичних, морфологічних і синтаксичних ознак, а лише за однією з них, яка для кожної частини мови є визначальною. І такою ознакою є так зване *реальне значення слова*, тому поділ частин мови на *повнозначні* і *неповнозначні*, або *службові*, що веде свій початок з другої половини ХІХ ст., учений вважає безпідставним, оскільки всі слова в мові, за його спостереженням, мають однаковий характер у плані вияву узагальненого реального значення, тобто усі слова мають лексичне значення. Традиційно кваліфіковані класи слів як *неповнозначні* (або *службові*) частини мови, як зауважує учений, не замикаються у сфері допоміжних засобів мови – вони виражають певний аспект чи момент активної психічної діяльності людини, активне спрямування думки, вираженої в реченні, а факти психічної діяльності людини є такими ж об'єктивно існуючими, як і предмети та явища, що оточують людину, відображені у значеннях «повнозначних» слів [8, с. 35–37, с. 146]. Отже, класифікуючи слова за частинами мови, І. Кучеренко бере за основу поділу єдиний семантичний критерій – реальне значення слова, що дало підстави кваліфікувати сполучники і частки як окремі частини мови, а прийменники розглядати у складі прислівників з узагальненим значенням [8, с. 145]. Запропонована на цій засаді класифікація, як зауважив Ю. Карпенко, «не стала, м'яко кажучи, найкращою» [7, с. 80].

Як уже було зазначено, поділ слів на повнозначні/неповнозначні з урахуванням їх співвідносності/неспіввідносності з поняттями припадає на період бурхливого розвитку граматики як науки з середини ХІХ ст. Цей період пов'язаний передусім з ім'ям видатного мовознавця О. Потебні. У праці «Із записок з руської граматики» (1874 р.) учений виділив дві найбільш загальні категорії слів – слова *лексичні* (*повнозначні*) і *формально-граматичні* (*неповнозначні*, або *службові*) [11, с. 26]. Останні, на його думку, позбавлені частиномовного статусу, оскільки лише формально їх можна вважати словами, а функціонально їхня роль зводиться до вираження різних граматичних значень. Окрім сполучників, прийменників і часток, до них віднесено також дієслова-зв'язки. Зокрема, прийменники і сполучники виражають різні семантико-синтаксичні відношення між словами і реченнями, а частки використовують для комунікативної актуалізації та передавання різних відтінків суб'єктивної модальності – підсилення, виділення, вказівності, ствердження, заперечення тощо. Зв'язки беруть активну участь у транспозиційних процесах – переведенні окремих класів слів у дієслівну чи адвербіальну позицію.

Учення О. Потебні про частини мови та їх класифікацію підтримували в російському мовознавстві О. Пешковський [10], Л. Щерба [17], які не вважали частинами мови зазначені класи слів. У класифікації В. Виноградова частинам мови протиставлено *частки мови*, до

складу яких віднесено власне частки, сполучники, прийменники і зв'язки [1, с. 211], оскільки вони, на відміну від частин мови, не мають свого власного лексичного значення, не здатні виконувати номінативну функцію, а поєднуючись із частинами мови, перебувають з ними у залежному зв'язку, отже, відіграють у реченні службову роль [там само].

Протиставлення *часток мови* частинам мови в такому плані деякі прихильники традиційного підходу до визначення частиномовного статусу слів вважають хибним, адже, на їхню думку, будь-яке слово є одиницею лексичного складу мови та щось позначає. Аргументацію лексичної природи службових слів, а отже, і їх частиномовного статусу підтримують, зокрема, автори відповідного розділу академічного курсу «Сучасна українська літературна мова» [13, с. 26] та підручників для студентів-філологів [4, с. 21; 14, с. 284 та ін].

Абсолютно протилежної думки дотримуються представники нового напрямку в мовознавстві функційно-категорійної граматики, які розвинули започаткований ще О. Потебнею поділ слів на частини мови і службові слова. Посилена увага до семантико-функційного аналізу мовних категорій і розрядів слів у працях І. Вихованця, К. Городенської, А. Загнітка та ін. умотивувала безпідставність кваліфікації службових слів як окремих частин мови. Простежуючи склад та ієрархію частин мови в сучасному українському мовознавстві, недоліком традиційного поділу слів за частинами мови І. Вихованець вважає розміщення в одній площині повнозначних і службових слів. На його думку, «семантичний критерій у тому плані, що й для повнозначних слів, для службових слів не застосовний» [3, с. 19]. Запропонувавши відмінну від традиційної класифікації систему поділу слів за частинами мови, учений частинами мови вважає лише іменник, прикметник, числівник, дієслово і прислівник [3, с. 15–16], усі інші – прийменник, сполучник, частки, до яких додано й дієслова-зв'язки, позбавлені частиномовного статусу. Їх кваліфіковано спочатку як *аналітичні синтаксичні морфем* [2, с. 23], а згодом як *службові слова-морфем* [3, с. 19]. Деякі розряди часток (зокрема стверджувальні та заперечні) позначено терміном *слова-речення*, або *частки-речення* [там само, с. 388–390].

Таку класифікацію зазначених класів слів умотивовано тим, що, на відміну від частин мови, вони мають іншу природу, яка виявляється в особливостях семантики, функціонування та у внутрішньому структуруванні – наявності давніх елементів з чіткими морфемними і функціонально-семантичними характеристиками. Крім того, вони мають суто синтаксичне призначення, що функціонально наближає їх до словозмінних морфем [3, с. 19; 16, с. 627]. Морфемний характер прийменників, сполучників, часток і зв'язок у функційно-категорійній граматиці підтверджується й одноморфемною структурою, тоді як у частинах мови, як відомо, виокремлюють кореневі та релятивні (словозмінні) морфем. Ще одним доказом морфемного характеру службових слів є творення лексичних одиниць на ґрунті, наприклад, прийменниково-відмінкових форм іменників та перетворення прийменників на префіксальну морфему. Крім того, і в акцентному плані службові слова втрачають самостійність і прив'язуються до наголошених слів – частин мови.

І все ж, зважаючи на те, що службові слова наділені певним мінімумом формальної самостійності, як одиниці лексичної системи мови описані в окремих словникових статтях, виявляють специфічні лексико-граматичні особливості, попри синтаксичну спеціалізацію, вони мають стосунок до морфології як формозакріплювального рівня граматики. А основними одиницями морфології, як відомо, є частини мови. Саме цим можна пояснити той факт, що службові слова переважна більшість учених вважає службовими частинами мови, а не словами-морфемами – інакше їх треба було б розглядати як одиниці морфеміки, а не морфології.

У підсумку варто наголосити на тому, що кожна наука не може залишатися незмінною. Ретельно описаний протягом багатовікової теорії граматичної думки в Україні традиційний підхід до опису одиниць граматики, що ґрунтується на формально-значеннєвих засадах,

виявився надто стійким у сучасному українському мовознавстві, однак справедливим є і те, що, оскільки граматична теорія повинна враховувати всі можливі підходи до аналізу граматичної структури мови, функційно-категорійний підхід дає можливість по-іншому схарактеризувати аналізовані явища, накреслити перспективу подальшого впровадження його результатів не лише в наукову, а й навчальну практику, тим самим виплекати у студентів інтерес до дискусійних питань граматики.

Література

1. Виноградов В.В. Русский язык: грамматическое учение о слове : [учеб. пособие для вузов] / В.В. Виноградов; [3-е изд., испр.]. – М. : Высш. шк., 1986. – 640 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / [І. Вихованець, К. Городенська]; за ред. І. Вихованця. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.
4. Горпинич В. О. Морфологія української мови / В.О. Горпинич. – К. : Академія, 2004. – 336 с.
5. Жовтобрюх М.А. Система частин мови в українській лінгвістичній традиції (ретроспективний огляд) / М.А. Жовтобрюх // Мовознавство, 1993. – № 3. – С. 3–12.
6. Загнітко А.П. Актуальні проблеми сучасної української лінгвістики : [навч. посібник] / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2002. – 48 с.
7. Карпенко Ю.О. Ще раз про критерії виділення частин мови / Ю.О. Карпенко // Мовознавство, 2001. – № 3. – С. 76–80.
8. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики. / І.К. Кучеренко; [вид. 2-е]. – Вінниця : Поділля – 2000. – 2003. – 463 с.
9. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. : [монографія] / В.В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1985. – 222 с.
10. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский; [7-е изд.]. М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.
11. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: в 4 т. / А.А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с.
12. Симонова К.С. Частки в граматичних працях кінця XVI – першої половини XVII ст. / К.С. Симонова // Східноукраїнські граматики XVI–XVII ст. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 71–74.
13. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
14. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка; [3-є вид., переробл. і доп.] – К. : Вища шк., 2002. – 439 с.
15. Тараненко О. Українська мова на сучасному етапі (кін. 1980-х – 1990-і роки): старі і нові проблеми / О. Тараненко // Мовознавство : тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Х. : Око, 1996. – С. 24–34.
16. Українська мова. Енциклопедія / [редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко та ін. [2-е вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. – 2004. – 833 с.
17. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку / Л.В. Щерба. – М.: Учпедгиз, 1957. – 187 с.